

«ПРАЦЮЄМО НЕ ДЛЯ ОСОБИСТИХ КОРИСТЕЙ, А ДЛЯ ВІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ НАШОЇ УКРАЇНИ»: ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У НІМЕЧЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Надія Кулеша

завідувач наукового відділу національної бібліографії української преси
Науково-дослідного інституту пресознавства
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. філол. наук

Розглянуто умови формування, функціонування та результати діяльності громадських товариств української еміграції у Третньому Райху в роки Другої світової війни.

Ключові слова: політична еміграція, «остарбайтери», українські військовополонені, Українське Національне Об'єднання, «Українська Громада», Українська Установа Довір'я, «Комітет Допомоги Українським Полоненим з Східської Армії в Німеччині», часописи «Український Вісник», «Українська Дійсність».

The article describes the conditions for the forming, functioning and performance of public associations Ukrainian emigration in the Third Reich during the Second World War.

Keywords: political emigration, «Ostarbaiter», Ukrainian POWs, Ukrainian National Federation, «Ukrainian Community», Ukrainian Institution of Confidence, «Committee for Aid to Ukrainian prisoners of the Soviet Army in Germany», publications «Ukrainian Herald», «Ukrainian Reality».

Рассмотрены условия формирования, функционирования и результаты деятельности общественных объединений украинской эмиграции в Третьем Рейхе в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: политическая эмиграция, «остарбайтеры», украинские военнопленные, Украинское Национальное Объединение, «Украинская Община», Украинское Учреждение Доверия, «Комитет Помощи Украинским Военнопленным из Советской Армии в Германии», издания «Український Вісник», «Українська Дійсність».

На скільки існування національної спільноти залежить від активності громадських утворень? Для України початку третього тисячоліття це питання чи не найактуальніше. Ще рік тому українці,

не згуртовані в громадянське суспільство, не залучені (бо не мали потреби, чи з лінивства) в громадські організації, стояли перед проблемою втрати своєї державності, а далі — втрати себе, як національної одиниці. Революційні події, які розпочалися у листопаді 2013 р., кардинально змінили цю, здавалося, безнадійну ситуацію. Неочікувана згуртованість нації на Майдані у Києві, по всій Україні, безпрецедентний у новітній історії волонтерський рух на підтримку армії та допомозі потерпілим довели життєздатність українського народу та його непереможну волелюбність. У цьому контексті хочемо згадати діяльність інших українців — наших попередників — які, перебуваючи в драматичних історичних і суспільно-економічних умовах, продемонстрували почуття відповідальності за себе і націю, самопожертву і присвяту великій справі українського «завтра».

З початком Другої світової війни Німеччина стала найбільшим центром української еміграції в Західній Європі. Внаслідок перерозподілу політичних та економічних впливів, окупаційної політики Третього Райху в Центральній, Східній та Західній Європі, до Німеччини почали переїжджати «старі» українські переселенці з інших європейських країн. Значно збільшилася кількість українських емігрантів, що перебралися сюди з Чехословаччини, де після німецької окупації і перетворення її на Протекторат Богемії та Моравії сильно підупало господарське життя. Багато чеських підприємств закрилося, у першу чергу звільняючи з місця праці українських емігрантів. Німецька влада в Чехії зверталася із закликами до населення підписувати вигідні три- і шестимісячні контракти для виїзду на працю до Німеччини, на які зголосилося багато українців. Після ліквідації Карпатської України великі групи українців Закарпаття також завербувалися на працю до Німеччини, поповнивши таким чином український емігрантський загаль. Пізніше до них приєдналися емігранти з Франції, що після окупації цієї країни імперською Німеччиною разом з французькими робітниками шукали роботу у Третьому Райху. Кількісна оцінка української еміграції на теренах Німеччини на початок 1941 р. коливалася, за різними джерелами, від десятків тисяч до сотень тисяч осіб [25]. Ряди еміграції поповнили також військовополонені українці, мобілізовані у польську армію, та полонені українці з

французької та югославської армій, яких після звільнення з таборів німецькі урядовці розподілили на працю по різних підприємствах уже у цивільному статусі. Новий переділ Європи, «освячений» пактом Ріббентропа-Молотова, включаючи в зону впливу СРСР Західну Україну, зумовив також значний приплив українських емігрантів з Галичини. Та особливо масово зросла кількість українців у Німеччині завдяки «остарбайтерам» — робітникам, добровільно і примусово вивезеним з України на каторжні роботи на благо новітньої імперії (Юрій Кондуфор, директор Інституту історії при Українській Академії Наук у Києві, наводить у своїх дослідженнях кількість українських «остарбайтерів» у Німеччині — 2 400 000 осіб [3, с. 927]). До числа українців, які в роки Другої світової війни опинилися на території Німеччини, необхідно зарахувати й українські військові формування, що у складі Українського визвольного війська (УВВ) воювали як на стороні вермахту (їх кількість не перевищувала 75 000 [28]), так і інших формаціях. Генерал Е. Кістрінг наприкінці війни заявив, що разом з німецькою армією проти СРСР боролися 220 000 українців, очевидно, до цього числа зараховано всіх українців у німецьких мундирах [28]. Окрім того, у таборах для військовополонених перебувала величезна кількість ув'язнених українців.

Така численна українська спільнота потребувала правової та соціальної опіки, духовної і матеріальної підтримки в умовах перебування в чужомовному середовищі, а нерідко — забезпечення елементарних умов виживання.

Нелегку місію гуртувати українців на німецьких теренах взяли на себе дві легальні у Німецькому Райху організації українських емігрантів — Українське Національне Об'єднання (УНО), що будувало свою діяльність на націоналістичних засадах, та наближене до гетьманського центру громадсько-культурне товариство «Українська Громада». Із зростанням популярності ідей націоналізму серед української еміграції переважна її частина у Німеччині гуртувалася навколо УНО, кількість членів якого почала різко зростати із припливом нових українських сил саме з початком війни (з 200 осіб — у 1938 р. до 57 000 — у 1942 р. [9, с. 51, 56]).

Контролюючі органи німецької влади відреагували на громадсько-політичну активність української спільноти розпорядженням про

обмеження членства українських товариств, про що повідомлялося, зокрема, в друкованих органах обох українських об'єднань у лютому–березні 1942 р. [6; 23]. Членами товариств мали право бути лише політичні емігранти, якими вважалися: особи старої політичної еміграції; особи, які прибули до Німеччини перед 1 вересня 1939 р.; українські емігранти, які прибули до Німеччини після 1 вересня 1939 р. з Франції, Бельгії, Голландії та Югославії. Українці, які прибули до Німеччини з Генеральної Губернії після 1 вересня 1939 р. як робітники чи полонені польської та радянської армій, отримували статус сезонних робітників і не мали права членства в українських товариствах. Соціальну та національно-культурну опіку над сезонними українськими робітниками забезпечували Deutsche Arbeitsfront («Німецький фронт праці» (офіційна організація робітників та службовців у Німецькому Райху) та Reichsnährstand («Імперський земельний стан» (офіційна організація сільськогосподарських робітників у Німецькому Райху) із спеціально призначеними українськими референтами.

Тому УНО змушене було скоротити кількість членів об'єднання (на 1942 р. було зареєстровано 57 000 членів [9, с. 56]: на вимогу німецької влади довелося розпустити низові клітини, створені з колишніх військовополонених, хоча вони вже понад два роки працювали як цивільні робітники і таким чином УНО «втратило» приблизно 25 000 осіб [9, с. 63].

Окрім національно-виховної та культурно-освітньої праці, обстоювання інтересів українських робітників, допомоги українському студентству, українським полоненим з польської та радянської армій тощо, у 1939–1944 рр. об'єднання підготувало до друку і видало 15 видань (13 виховних брошур, дві брошури-інструкції про права і обов'язки українських робітників), а також провадило різноманітні курси та гуртки (при низових клітинах УНО працювали курси українознавства, німецької мови, народних танців, шоферські, санітарні та ін. (усього на 1942 р. — 230), гуртки народної самодіяльності (94), бібліотеки і читальні (97) [16]. Діяльність усіх цих організацій трималася на пожертвах української спільноти (наведемо, для прикладу, перелік жертв, які збиралися серед читачів «Українського Вісника»: «На Пресфонд УВ та на організаційні цілі УНО», «Жертви поодиноких осіб», «Переселені Українці і т. п.»,

«На книжки для полонених українців», «На допомогів фонд збігцям», «На допомогу студентам» [19]).

У роки війни УНО продовжувало видавати свій друкований орган «Український Вісник» (далі — «УВ») (виходив з 1937 р.) і саме тоді він став найбільше тиражованим (від 2 300 прим. наприкінці 1939 р. до 15 000 прим. у 1942–1944 рр.) і читаним українським часописом. Редакторами його почергово були визначні діячі української журналістики Володимир Янів, Денис Квітківський, Андрій Білінський, Володимир Панченко-Юревич, Володимир Маруняк, Павло Богацький, співробітниками й авторами — Євген Онацький, Орест Чемеринський, Богдан Осадчук та багато ін.

Після 1942 р. пренумерати на часопис стали такими масовими, подолавши кордони Німеччини з Галичини, Волині, Холмщини, що доводилося обмежувати кількість примірників для філій та гуртків УНО, щоби хоча частково задовольнити «закордонний» попит. Згодом урядовці з Міністерства Сходу, оцінюючи вплив порівняно вільно друкованого часопису, заборонили висилати «УВ» до Райхскомісаріату Україна, більше того, було заборонено також пересилати його поза межі Німеччини. Під загрозою ліквідації видання заборонялося розповсюджувати «УВ» по таборах «остарбайтерів». Під час війни наклад «УВ» був обмежений німецькою владою до 6 тис. прим., хоча інколи при відповідному порозумінні з друкарнею вдавалося отримати більші наклади, яких все ж катастрофічно не вистачало порівняно із запитами. Цю проблему вирішували таким чином: до низових клітин УНО висилали обмежену кількість примірників, які читали на загальних сходах, далі передавали з рук до рук і, врешті, неофіційним чином часопис потрапляв до остарбайтерів та інших українців, не залучених в організації. Часопис передавали також на західні та східні землі України [9, с. 63].

Успіх часопису «УВ» забезпечував той факт, що видання виходило поза рамки німецької пресової політики, якої мусіли дотримуватися інші тогочасні українські часописи (і не тільки українські), контрольовані Міністерством пропаганди та Міністерством Сходу. Тільки два українські часописи того часу у Німеччині — «Український Вісник» та «Українська Дійсність», як органи громадських організацій, виходячи «на правах рукопису» і формально

не підлягаючи превентивній цензурі, мали більшу свободу для висловлення власної позиції.

Жіноча секція УНО під проводом п. Дзюбинської була однією з найбільш діяльних секцій берлінської філії, вона видавала свій часопис «Вітрила» і була створена для організації жіноцтва з метою вдосконалення виховання молоді задля покращення харитативно-гуманітарної діяльності [20, с. 181]. Секція провадила культурно-просвітницьку роботу не лише серед жіноцтва УНО, а й серед тих українських жінок, що працювали в таборах; членкині УНО готували самостійні імпрези, допомагали в організації заходів усього об'єднання тощо [5].

У роки війни українська еміграція почала випускати також фахові видання, зокрема «Український робітник» (1941 р.) (видавав Комітет українських робітників), на сторінках якого, поміж іншим, було вміщено «комунікат» ч. 1. «Фонд націоналістичної освіти», в якому йшлося про призначення «Стипендії Комісії Фонду націоналістичної освіти». Серед українських студентів, які отримували цю стипендію, перераховувалися студенти Політехніки в Данцігу, правничого відділу університету в Празі, берлінської Політехніки, Бреславльської (Вроцлавської) Політехніки та медичного факультету, торговельних наук в Кенігсберзі. Щомісячно студенти отримували по 100 РМ. Перераховувалися вимоги до стипендіатів:

1. Завершити студії з якнайкращими успіхами і в якнайкоротшому часі.

2. Здавати звіти за семестр успішності в навчанні та праці.

Після закінчення навчання прохалося «при вистарчаючій заробітковій праці» надсилати кошти для стипендій наступних претендентів.

Також повідомлялося про інші види стипендій, умови їх отримання і т. д. [21].

Про широку програму діяльності УНО свідчить часопис «Технічно-Господарський Вісник», який видавала секція інженерів, техніків і господарників, провадячи також курси про розвиток технічних і господарських наук [15; 20, с. 181], щоправда це періодичне видання виходило у Празі.

Працювала при УНО Секція Українських Авторемісників, завданням якої була організація та підвищення кваліфікації фахових робітників. У Берліні були організовані курси водіїв, які провадили

висококваліфіковані інженери-техніки й автомеханіки, як, наприклад, інженер А. Сікортський [2; 20, с. 181]. На допомогу курсам секція видавала популярні підручники і фахову літературу, зокрема й часопис «Авторемісник» (1943 р.).

У програмній статті «До наших читачів» наголошувалося: «Даючи це перше число у ваші руки, віримо, що наша спільна праця увінчається повним успіхом та дасть корисні висліди не тільки для кожного з нас особисто, але й для нашого народу, бо працюємо не для особистих користей, а для вічних інтересів нашої України».

На важливості фахового вишколу для народу, особливо для молоді, яка повинна готуватися перебрати від старшого покоління керівництво державою в свої руки, наголошувалося у статті «За розбудову фахових кадрів»: «Своїм кращим фаховим знанням та великою совісністю у виконванні своєї праці ми не тільки випремо всяких зайдів із наших земель, але здобудемо довір'я й нашого населення [...] Україна потрібує багато фахових сил» [1].

Для допомоги співвітчизникам на чужині залучалися й інституції, санкціоновані німецькою владою. Так, ще 15 жовтня 1938 р. уряд Райху організував Українську Установу Довір'я в Німеччині (УУД), завданням якої було обстоювання соціальних інтересів бездержавних українців у Третньому Райху, налагодження їхнього зв'язку з державними інституціями, забезпечення паспортами та видача посвідчень особам про належність їх до української національності, які надавали українцям рівні з іншими іноземцями права в Німеччині [24; 25].

Особливо плідною була праця УУД при звільненні українських військовополонених (за даними ЕУ — понад 50 000 [24]), її заходами близько 17 000 з цих полонених одержали фаховий перевишкіл на водіїв, слюсарів, монтерів, електромонтерів, теслярів і т. д.

На перших порах УУД складалася тільки з двох працівників. 1943 р. вона розширилася до 11 відділів і 22 службовців. Від моменту заснування і впродовж усієї діяльності керівником УУД був др. Микола Сушко, а його заступником — др. Сократ Іваницький.

По всій території Третнього Райху, де знаходилися українські робітники, УУД зорганізувала інституцію Українських Мужів Довір'я при Deutsche Arbeitsfront (для робітників і службовців) та Reichsnährstand (для працівників сільського господарства) для

полагоджування усіх правничо-соціальних проблем на місцях. УУД діяла до кінця війни і була ліквідована у квітні 1945 р.

16 грудня 1941 р. з ініціативи УУД було створено «Комітет Допомоги Українським Полоненим з Совітської Армії в Німеччині» у складі: голова — доцент Роман Димінський; члени: полковник Павло Вержбицький (одночасно представник УНО), доктор Юрій Русов (одночасно представник Української Громади в Німеччині) та представник Українського Центрального Комітету (УЦК) в Німеччині доктор Атанас Фіголь. Комітет добився офіційної реєстрації лише у вересні 1942 р., а до цього часу «фірмантом допомогової акції в відношенні до німецьких урядів та інституцій» виступала УУД, а основна організаційна робота здійснювалася через УНО [8, арк. 1]. Величезна кількість полонених з радянської армії була позбавлена елементарних умов утримання, оскільки Радянський Союз не підписав міжнародної Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених. За даними Комітету, у таборах Німеччини перебувало понад 300 000 полонених українців, в Генеральній Губернії — 40 000 [8, арк. 2]. Всі ці люди були приречені на голодне і холодне вмирання під відкритим небом в умовах гострої зими та епідемії. Налагоджуючи співпрацю з Німецьким Червоним Хрестом, випускаючи обіжники до українського громадянства, діючи через УНО та Українську Громаду, Комітету вдалося організувати звільнення полонених. Звільнення полонених родом з Генеральної Губернії відбувалося доволі легко, східних українців — лише у виняткових випадках (коли такого полоненого як фахівця працювала німецька фірма чи установа). Таким чином колишні полонені ставали цивільними робітниками [8, арк. 9]. При звільненні та оформленні документів своїм співвітчизникам величезну допомогу надавали українські студенти на чолі з Я. Логином [8, арк. 6].

Відчутну допомогу Комітет надавав полоненим «пакунками» (поштовими посилками), які формувалися переважно в Генеральній Губернії. Місцеве українське населення надзвичайно активно відгукнулося на заклики допомогти українським радянським полоненим. Тогочасна українська еміграція в Німеччині диспонувала мізерними матеріальними засобами, зате приклалася до благородної акції своєю працею: жіночі товариства, українське студентство, яке влаштовувало спеціальні «Тижні українського полоненого»,

особливий духовно-моральний вплив мала в цій справі церква. Грошові пожертви, зібрані в Німеччині у 1942–1943 рр., становили понад 90 000 марок (найбільше вдавалося зібрати на імпрезах УНО, Української Громади, студентства, в українській церкві) [8, арк. 10].

З легалізацією Комітету та при співучасті УНО, Української Громади та їхніх філій у провінціях були створені місцеві комітети для допомогової акції, які налагодили листування полонених з сім'ями, створили українські бібліотеки (у 1942–1943 рр. було зібрано приблизно 12 000 книг (шляхом купівлі і дарунків), 85 бібліотек по 200 книг). Книги для бібліотек проходили цензуру вищого командування вермахту (Oberstkommando Wehrmacht) ОКВ, яка вилучала комуністичні, виразно політичні та націоналістичні видання. Щодо періодики, то вона проходила жорстку цензуру, у своїх публікаціях вимагала налаштовувати читача «позитивно до протибольшевицького табору». Єдиним дозволеним часописом була «Нова Доба», яка надавалася у табори з розрахунку один примірник на шість полонених [8, арк. 9].

Гуманітарна допомога складалася із переліку суворо обумовлених продуктів харчування (сухий хліб, сухарики, кекси, медівнички, часник, сіль, житня кава, яблучний чай), предметів одягу (сорочки, підштанки, шкарпетки, шалики, хустинки до носа), ліків (вітамінні препарати, засоби від застуди, обов'язково з інструкціями вживання), туалетних засобів (прилади для гоління, дзеркальця, голки, гудзики, нитки і т. п.), які треба було пакувати в окремі пакки вагою 2-3 кг [13]. Для забезпечення передачі пакунків за призначенням були розроблені «Загальні напрямки розмови з комендантами таборів», які надавали членам Комітету інструкції для успішного здійснення допомогової акції [14].

Значну допомогу у налагодженні праці Комітету допомоги українським військовополоненим надавали Микола Сушко, голова УНО Тиміш Омельченко (УНО надала до розпорядження комітету «кімнату, бюрові засоби, урядовців»), Українська Громада в Німеччині, студенти з берлінського «Мазепинця» [8, арк. 10]. У звіті діяльності Комітету від 1943 р. вказувалися співробітники Головного комітету допомоги українським полоненим у Берліні: керманіч відділу д-р Осип Фундак, завідувач складом Ераст Дзюбинський, виказковий відділ — Дмитро Яремчук, картотечний відділ — Осип

Похмурський, «бюрова сила» — п. Пуйо. Особливо прислужилися у цій благородній акції студенти, «деякі навіть дуже інтензивно» [8, арк. 18]. За час діяльності Комітет заснував на теренах Німеччини та Протекторату понад 50 філій, які провадили надзвичайно активну роботу [8, арк. 15].

Для ілюстрації діяльності «Комітету Допомоги Українським Полоненим з Східської Армії в Німеччині» зачитуємо уривок дослідження, яке здійснили російські науковці, про проблеми еміграції та репатріації в Росії, де згадується керівник комісії з розподілу військовополонених за спеціальностями К. Кроміаді (білий емігрант, якого у вересні 1941 р. запросили працювати у Міністерство Східних областей; за різку критику умов утримання російських полонених було відсторонено від роботи в комісії): «в худшем из всех положений находились великороссы» — в соответствии с политикой Розенберга. Так, германское правительство разрешало украинскому комитету порциями забирать пленных украинцев, но не русских. Комиссия, в которой работал Кромиади, часто под видом украинцев оформляла и русских, срочно нуждавшихся в помощи, «и нужно отдать справедливость членам украинского комитета: они знали об этом, но не было случая, чтобы они нас выдали. Русских пленных, выходивших вместе с украинцами, они вывозили, кормили их, а затем отпускали на все четыре стороны» [29].

Необхідно згадати також газету «Нова Доба», яка виходила у Берліні (1941–1944) під редакцією Геннадія Которовича і призначалася для військовополонених українців з Червоної армії. Хоча видавана вона була у німецькому відомстві, завдяки своєму редактору прислужилася у справі порятунку чи полегшення долі полонених.

Заанонсована в різних українських газетах, рубрика «Розшукують» запрошувала рідних тих українців з Червоної армії, про яких не було вісток, присилати до редакції «Нової Доби» відповідні оголошення [4]. У результаті часопис отримував «такі грубі тисячі листів і списків із розшуками за полоненими, що був примушений зректися з їхнього поміщування на своїх сторінках. Інакше газета не могла би взагалі приносити ніякого тексту крім оголошень» [10].

Друге крило українців у Третньому Райху формували монархістичетманці, зорганізовані напередодні Другої світової війни в Союзі Гетьманців-Державників (СГД), основне коло своїх прихильників

гуртували навколо громадсько-культурного товариства «Української Громади», яка восени 1940 р. нараховувала 3528 членів у 46 філіях [18], а до кінця війни її членство сягало майже 10 тисяч [22, с. 178].

Окрім активної участі в усіх допомогивих акціях полоненим українським військовим, українським робітникам, студентській молоді, гетьманці особливе значення надавали пресі, головною метою якої були пропаганда української національної ідеї, виховання українських патріотів, — як необхідних умов для здобуття і розбудови національної держави.

Гетьманські кола в часи Другої світової війни видавали суспільно-політичні журнали «Нація в Поході!» (1939–1941, редактор Ю. Косач) та «На відсіч!» (1939–1940). Часопис «Нація в Поході!» мав дуже добірне авторство, багате також і в географічному сенсі: з Відня дописував Микола Мироненко, з Парижа — Сергій Мокієвський, Володимир Шабленко, Іван Брусний (Лисяк-Рудницький — зі Львова, згодом з Берліна), В. Лисенко-Лисий — зі Львова, з Праги — Іван Гриневич, Микола Гострий, Андрій Андрієвський, Григорій Сіманців, з Брюсселя — Борис Омельчук, Омелян Березяк, з Люксембурга — Роман Тривар, з Білгорода — Всеволод Василевський, з Берліна — Юрій Косач, Володимир Мельник, з Лювена — Василь Астаматій. Серед «авторитетних» постійних співробітників «Нації в Поході!» були Борис Гомзин, Богдан Шемет, Сергій Мокієвський, Іван Калинович, Євген Сакович, генерали Михайло Омелянович-Павленко та Всеволод Петрів. Тематичний зріз публікацій представлений працями з українознавства, економіки, історії, філософії, права, війська і військового мистецтва, мистецтвознавства, статтями на актуальні теми української й світової політики; оглядами українського життя на рідних землях і на чужині; творами українських та іноземних поетів і прозаїків; нарисами з царини мистецької критики; оглядами нових українських та чужоземних видань; оглядами преси.

«Українська Дійсність» як орган Української Громади в Німеччині серед гетьманських видань періоду Другої світової війни функціонувала найдовше — від 15 листопада 1940 р. до середини квітня 1945 р. Відповідальним редактором видання упродовж часу його виходу був підполковник Іван Калинович. Редагували газету М. Пасіка та Г. Деркач [30].

Стержневою темою часопису була проблема української державності, яка розглядалася на його сторінках у всіх площинах, а автура «Української Дійсності» була надзвичайно представницькою: серед її співробітників та дописувачів — Андрій Андрієвський, Володимир Бірчак, Микола Гострий, Осип Губчак, Дмитро Дорошенко, Світозар Драгоманов, Лев Окіншевич, Михайло Островерха, Максиміліан Плечко, Юрій Русов та багато ін.

Культурно-освітня секція «Української Громади» в Німеччині видавала фаховий часопис «Воєнно-Науковий Альманах». Перше число цього журналу вийшло, ймовірно, у серпні 1944 р. під редакцією полковника Генерального штабу О. Слівінського та технічним керуванням сотника М. Базілевського. Це фахове видання було розраховане для військової самоосвіти старшин і підстаршин українського війська [12].

Окрему сторінку емігрантської епопеї творили українські студенти, організоване станове життя яких у часі війни вийшло на якісно новий рівень. Напередодні Другої світової війни українські студенти в Німеччині були об'єднані в «національному Союзі Українських Студентських Організацій Німеччини» (НаСУСОН). До цієї крайової студентської організації належали самостійні студентські товариства, що діяли в окремих осередках на території Німеччини, а після аншлюсу Австрії у 1938 р. також і на її теренах. До НАСУСОН-у входили: Українське студентське товариство (УСТ) «Зарево» у Берліні, Українське академічне товариство (УАТ) «Січ» у Відні, Українське академічне товариство (УАТ) «Січ» у м. Грац, Українська академічна громада (УАГ) у Празі (після приєднання 1938 р. Чехії до Німеччини). Ці товариства охоплювали кілька сотень студентів.

На початок Другої світової війни було звільнено з польських тюрем найактивніших представників східногалицького студентства (всі учасники сьомої крайової конференції Союзу українських студентських організацій, яка відбулася у Львові у березні 1939 р., були заарештовані й опинилися за ґратами [17]). У вересні 1939 р. близько 600 українських студентів опинились на землях, перетворених згодом на Генеральну Губернію у складі Великонімеччини. Це були, як правило, студенти, які навчалися у німецьких вузах, а також втікачі з територій, окупованих військами Радянського Союзу. Усі

вони отримали право продовжити навчання у німецьких вищих школах. Через фінансові труднощі цим правом змогло скористатися лише невелике число молодих людей. Частина студентської молоді виїхала до Німеччини на роботу, проте вже через кілька місяців їм вдалося звільнитися від неї і розпочати навчання в німецьких університетах. 1941 р. у вищих німецьких школах нараховувалося понад 500 українських студентів [27, с. 150]. Українські культурні установи намагалися надавати для студіюючої молоді стипендії, а 1940 р. було відновлено Комісію допомоги українським студентам (КоДУС), що діяла як орган УЦК [11, с. 3444], яка відтоді координувала всі акції допомоги студентам. Більшість студентів вирішувала свої матеріальні потреби принагідними заробітками, які в тодішній Німеччині було доволі легко знайти. Кільканадцять стипендій надавав Гумбольдт-Клуб — німецька стипендійна установа ім. А. фон Гумбольдта [26, с. 20; 27, с. 150]. Зокрема для студентів — членів заснованої влітку 1941 р. берлінської філії НОУС-у Українського студентського товариства (УСТ) «Мазепинець» (станом на 1 травня охоплювало 80% берлінських студентів і нараховувало 91 член, з них — 14 студенток та 74 студенти) надавалося 1942/1943 р. 15 стипендій Гумбольдт-Клубу та 26 стипендій КоДУС-у [7].

У травні 1945 р., після капітуляції Німеччини, працівники УНО були розпорошені по всій території Західної Німеччини. Саме об'єднання перестало існувати, належно виконавши у важкі воєнні часи, окрім соціально-правового захисту українських емігрантів, своє завдання у збереженні української духовності, піднесенні національної свідомості, консолідації української нації та поширення ідеї українського націоналізму.

Гетьманські організації ще якийсь час існували в різних європейських країнах і за океаном, але зі смертю Д. Скоропадського (1957 р.) і вони зійшли нанівець.

Минуло сім десятиліть, виросло кілька нових поколінь українців, і здатність нації гуртуватися у переломних моментах історії знову заявила про себе нечуваними прикладами героїзму та самопожертви. Зерна, які засіяли наші попередники, нарешті проросли результатами, яких вони сподівалися, працюючи для майбутнього Української держави.

1. Авторемісник. — 1943. — Чис. 1.
2. Авторемісники за працею! // Український Вісник. — 1943. — Чис. 22. — С. 11.
3. В боротьбі за Українську державу / за ред. *В. Марунчака*. — Вінніпег, 1990. — 1294 с.
4. Для родин полонених українців із червоної армії // Краківські Вісті. — 1941. — Чис. 248. — С. 5.
5. *Женецький С.* З діяльності філії УНО в Берліні / *С. Женецький* // Краківські Вісті. — 1942. — Чис. 137 (584). — С. 6.
6. Життя, проблеми і еміграція. Хто може бути членом українських тов-в у Німеччині? // Краківські Вісті. — 1942. — Чис. 43. — С. 4.
7. З історії УСТ «Мазепинець» в Берліні // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). — 1943. — Чис. 2. — С. 17.
8. Звіт про діяльність Головного комітету допомоги українським військовополоненим, 1943 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 285, спр. 647. — 25 арк.
9. *Коваленко Ю.* Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині / *Ю. Коваленко* // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні : збірник ст., спогадів і документів. — Торонто ; Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. — С. 51-65.
10. *КТВ.* Розшуки за полоненими / *КТВ* // Краківські Вісті. — 1941. — Чис. 43. — С. 4.
11. *Кубійович В.* Український Центральний Комітет / *В. Кубійович* // Енциклопедія Українознавства: слов. частина. — Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3441-3446.
12. *Куцинський А.* Українські вояцькі часописи / *Ант. Куцинський* // Українська Дійсність. — 1945. — Чис. 1/2. — С. 3, 4.
13. Лист від Українського Допомогового Комітету для військовополонених українців до Р. Данилевича, 1943 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 285, спр. 648, п. IX. — 4 арк.
14. Лист Р. Данилевича щодо діяльності допомогової акції військовополоненим, 1942 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 285, спр. 646, п. IX. — 4 арк.
15. [*Маруняк В.*]. Праця секції Інженерів і техніків УНО / *М-к* // Український вісник. — 1941. — Чис. 36. — С. 5.
16. *Маруняк В.* Українське національне Об'єднання / *В. Маруняк* // Енциклопедія Українознавства: слов. частина. — Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3411.
17. Переломові роки українського студентського життя // Студентський прапор. — 1943. — № 12. — С. 10-13.

18. Після першого з'їзду «Української Громади в Німеччині» // Українська Дійсність. — 1940. — Чис. 1.
19. Пожертви... // Український Вісник. — 1942. — Чис. 5. — С. 8.
20. *Скиба Р.* Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині / *Р. Скиба* // Українці в Берліні. 1918–1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. / ред. *Василь Верига*. — Торонто, 1996. — С. 177-183.
21. Стипендії Комісії Фонду націоналістичної освіти // Український Робітник. — 1941. — Чис. 5.
22. *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / *Володимир Павлович Троцинський*. — Київ : Інтел, 1994. — 260 с.
23. У справі членства У.Н.О. // Бюлетень Головної Управи Українського Національного Обєднання у Німеччині. — 1942. — Чис. 5. — С. 4.
24. Українська Установа Довір'я в Німецькому Райху / *М. Сушко* // Енциклопедія Українознавства: слов. частина. — Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3401.
25. Українцям у Німеччині під увагу (Керівник «Української Установи Довіря в Німеччині» Др. Микола Сушко подає нам:» // Голос. — 1941. — № 1. — С. 1.
26. *Хамуляк І. Я.* Такими ми були / *Іван Я. Хамуляк* // Українці в Берліні. 1918–1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. / ред. *Василь Верига*. — Торонто, 1996. — С. 20-22.
27. *Цимбалістий Б.* Національна Організація Українських Студентів в Німеччині (НОУС): До історії постання НОУС-у / *Богдан Цимбалістий* // Українці в Берліні. 1918–1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. / ред. *Василь Верига*. — Торонто, 1996. — С. 150-167 с.
28. *Шанковський Л.* Українське Визвольне Військо / *Л. Шанковський* // Енциклопедія Українознавства: слов. частина. — Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3407.
29. Еміграція и репатриация в России [Електронний ресурс] / *В. А. Ионцев, Н. М. Лебедева, М. В. Назаров, А. В. Огороков*. — Москва : Попечительство о нуждах Российских репатриантов, 2001. — 490 с. — Режим доступа: <http://www.cisdf.org/TRM/Ionzev/book-1.2.3.html>. — Назва з екрана.
30. *Ukrains'ka diisnist' // Encyclopedia of Ukraine / edited by D. H. Struk*. — Totonto ; Buffalo ; London, 1993. — Vol. 5. — P. 468.